

В. А. БОГУСЕВИЧ

ПРО ФЕОДАЛЬНІ ДВОРИ КИЄВА XI—XIII ст.

Для вивчення стародавнього Києва дуже важливо встановити соціально-топографію окремих його частин. Велике древньоруське місто XI—XIII ст. мало різні і неоднакові щодо соціального складу населення частини.

За відомостями писаних джерел і археологічними матеріалами до числа найбільш вивчених частин нагірного Києва належить так зване місто Володимира, що було найбільш аристократичним сектором Києва. Незважаючи на уривчастість відомостей писаних джерел і недостатність археологічних досліджень, уважне порівняння всіх видів джерел дозволяє встановити загальну картину розташування великих феодальних дворів в місті Володимира.

Площа міста Володимира дорівнювала близько 10 га¹. Значну її частину займав Ярославів двір, що містився в північно-східній частині міста Володимира. Місцеположення і межі Ярославового двору визначаються на підставі відомостей писаних джерел, архітектурних пам'яток, археологічних розкопок, топографічних спостережень і окремих знахідок стародавніх речей, зокрема кладів ювелірних дорогоцінностей.

Головний князівський двір Києва XI ст., що дістав назву Ярославового двору, виник на основі колишнього теремного двору княгині Ольги і Володимира Святославича².

Під 945 р. літописець відмічає розташування князівських дворів у стародавній київській фортеці і поза нею. Вже тоді, поряд з князівським двором, що знаходився в дитинці («граді») того часу, існували два князівські двори, що містилися поза дитинцем. Один з них був названий теремним³. На початку князювання Володимира Святославича (980 р.) теремний двір містився поруч з горбом, на якому Володимиром були поставлені скульптури язичеських богів. Літописець зазначає, що горб з кумирами знаходився «вне двора теремного»⁴.

Звідси можна зробити висновок, що князівський теремний двір знаходився між стародавнім дитинцем і місцем, де стояв Перун та інші ідоли. Місце язичеського пантеону Володимира визначається збудованою тут пізніше церквою Василя. Таким чином, князівський теремний двір розташовувався в північно-східній частині території, на якій в кінці X ст. було збудовано місто Володимира (рис. 1).

За Ярослава Мудрого цей колишній Володимирів двір було значно збільшено. Про це свідчить та обставина, що в кінці XII ст. те місце,

¹ О. М. Тихонович, М. М. Ткаченко, Древній «Київ-град», Архітектурні пам'ятники, К., 1950, стор. 10, рис. 3.

² Повість временных лет, ч. I, М.—Л., 1950, стор. 40.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 56.

де була в 1183 р. збудована князем Святославом Всеволодовичем кам'яна Василівська церква, входило до складу великого князівського двору в місті Володимира¹. Повна назва цього двору за літописними текстами XII ст. була — «Великий Ярославов двор»². Можна думати, що така його назва встановилась ще з XI ст.

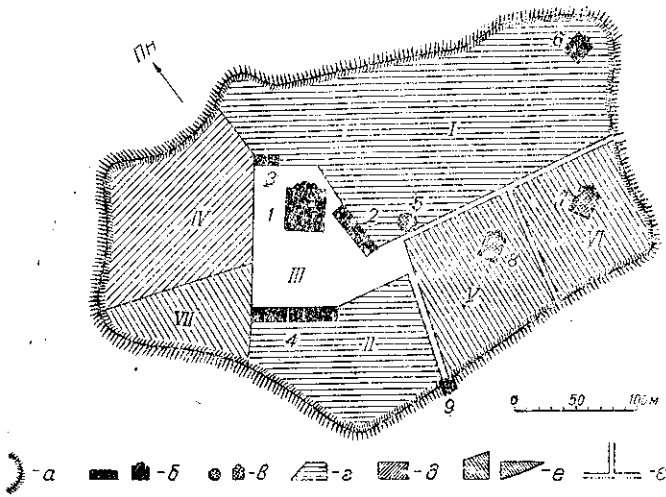

Рис. 1. Схема розміщення феодальних дворів «міста Володимира» в Києві XI—XIII ст.

I — Ярославів Великий двір; *II* — Мстиславів двір;
III — Бабин Торжок; *IV* — боярські двори; *V* — Федорівський монастир; *VI* — Андрійвський монастир;
VII — Деместників двір.
1 — Десятинна церква; *2* — кам'яний палац X ст.;
3 — кам'яний палац X ст.; *4* — кам'яний палац X—XI ст.; *5* — багатокутна будівля XII ст. (?); *6* — Василівська церква; *7* — Андрійвська церква; *8* — Федорівська церква; *9* — Софійські (Батіїві) ворота.
а — лінія валу; *б* — архітектурні пам'ятки досліджувані;
в — архітектурні пам'ятки, встановлені згодом;
г — князівські двори; *д* — боярські двори; *е* — церковні двори; *є* — вулиці.

Розташування кам'яної Василівської церкви дає змогу визначити частину Ярославового двору, яка займала північно-східний кут міста Володимира. При цьому важливо відмітити, що, локалізуючи в кінці XII ст. Василівську церкву «на Великому дворі», літописець називає цю частину Ярославового двору «новим двором». На ньому в 1194 р. помер будівник Василівської церкви Святослав Всеволодович³, а в 1197 р.⁴ Рюрик Ростиславич відбудовує після страшеного землетрусу 1195 р.⁵ цю саму Василівську церкву.

Це дає підставу вважати, що наприкінці XII ст. (у 80-ті та 90-ті роки) князівська резиденція була перенесена у східну частину Великого двору Ярослава. Там, мабуть, і знаходився відмічений «Словом о полку Игореве» золотoverхий терем Святослава Всеволодовича⁶.

Є всі підстави вважати, що з кінця X ст. до кінця XII ст. особистою резиденцією великих князів були ті кам'яні палаци, що були розташовані в північно-західній частині Великого двору Ярослава біля Десятинної церкви.

¹ Летопись по Ипатскому списку, СПб., 1870, стор. 428.

² Там же, стор. 288, 289, 402, 403.

³ Там же, стор. 457.

⁴ Там же, стор. 474.

⁵ Там же, стор. 463.

⁶ Слово о полку Игореве. Под редакцией П. А. Адриановой-Перетц, М.—Л., 1950, стор. 23; М. П. Алексеев, К «Сну Святослава» в «Слове о полку Игореве», Сборник исследований и статей под ред. П. А. Адриановой-Перетц, М.—Л., 1950.

Тут є залишки двох будівель, споруджених, як відомо, наприкінці X ст.¹. Нам здається, що ці великі кам'яні будівлі стояли на північно-західній межі головного князівського двору в місті Володимира. Входи до палаців повинні були знаходитись з боку княжого двору, а не з боку Десятинної церкви, яка була зовні Великого двору Ярослава, як побачимо далі, на громадській площі, що носила назву «Бабин Торжок».

Таким чином, можна думати, що Великий двір Ярослава був розташований поміж двома кам'яними палацами, що знаходились в його західній частині, і Василівською церквою в його східному кутку. Найбільша довжина Великого двору Ярослава становила близько 270—300 м.

Вірогідно можна встановити і південний край Великого двору Ярослава, вважаючи, що його південно-західний куток визначається південним торцевим фасадом кам'яного палацу біля південної стіни Десятинної церкви, що був розташований вздовж сучасної Володимирської вулиці (рис. 1).

За 30 м на схід від цього місця, під будинком № 1 по Володимирській вулиці, в 1838, 1872, 1882 рр. було знайдено залишки багатокутної будівлі, стіни якої були складені з стародавньої плінфової цегли². Ми вважаємо, що ця будівля належить до Великого двору Ярослава. Біля неї, можливо, проходила південна межа цього двору і повинні були знаходитись візні ворота, до яких проходила вулиця від Софійських (Батиевих) воріт міста Володимира. Таким чином, вперек Великий двір Ярослава досягав приблизно 150 м. Отже, площа Великого двору Ярослава дорівнювала приблизно 4 га, що більш ніж в'ятеро перевищує площу, наприклад, Райковецького городища³.

Про значні розміри території Великого двору Ярослава свідчать відомості, які знаходимо в літописах. Особливо цікавий літописний запис 1150 р. В ньому говориться, що того року князь Ізяслав Мстиславович в боротьбі з Юрієм Долгоруким оволодів Києвом. Після відвідання Софійського собору Ізяслав урочисто в'їхав на Ярославів двір і дав там обід киянам і угорському війську, яке допомогло йому оволодіти Києвом. Під час цього бенкету на Великім дворі Ярослава угорські вершники влаштували кінні гри. В цих змаганнях брало участь «многое множество» угорських кіннотників⁴.

З цього виходить, що на Ярославів дворі знаходилась значна незабудована площа, на якій можна було провадити кінні змагання.

На головному київському княжому дворі було розташовано багато різних жилих і господарських приміщень, що йшли вздовж огорожі двору⁵, посередині якого знаходилась велика незабудована територія.

Про багатства Великого двору Ярослава свідчать клади ювелірних дорогоцінностей, знайдені на його території. Особливо багатим був клад, знайдений в західній частині двору в 1842 р. (в садибі Анненкова, Андріївський спуск, № 38). Клад, як відомо, ледве вмістився в два мішки. Серед знайдених дорогоцінностей були золотий посуд та величезна

¹ М. К. Каргер, Княжеские дворцы древнего Киева, Ученые записки ЛГУ, № 193, серия истор. наук, в. 22; История искусств, Л., 1955; В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья, К., 1913, стор. 66—69; ОАК за 1911 г., стор. 49, рис. 79, стор. 52, рис. 83, стор. 53, рис. 84, стор. 54, рис. 85; С. П. Вельмин, Раскопки Археологической комиссии в Киеве в усадьбе Десятинной церкви летом 1911 г. Отчет о деятельности историко-этнографического кружка при университете св. Владимира за 1911—1912 уч. год, Университетские известия, К., 1914, октябрь, стор. 4—7; ОАК за 1913—1915 гг., стор. 168, рис. 239.

² В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губ., М., 1895, стор. 33; журн. «Киевлянин», 1877, № 48.

³ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, К., 1950, стор. 30, рис. 12.

⁴ Летопись по Ипатскому списку, стор. 288—289.

⁵ Ми вважаємо ґридлицею великий кам'яний палац біля південної стіни Десятинної церкви.

кількість ювелірних виробів¹. Більша частина кладів ювелірних дорогоцінностей була знайдена поблизу кам'яних княжих палаців.

Завдяки залишкам великого кам'яного палацу, довжина якого дорівнювала 70 м, при ширині 12 м², і літописному оповіданню про смерть Ігоря Ольговича³ встановлюється місцезположення другого княжого двору, який мав назву Мстиславового і знаходився в північно-західній частині міста Володимира.

19 вересня 1147 р. великий натовп киян рушив від Софійського собору в місто Володимира з метою вбити Ігоря Ольговича, який знаходився у Федорівському монастирі. Брат київського князя Ізяслава Мстиславича — Володимир не зміг на коні пробитись через натовп, що проходив мостом і Софійськими воротами до міської фортеці. Від Софійських воріт Володимир Мстиславич повернув праворуч повз Глібів двір і, очевидно, в'їхав у місто Володимира із сходу, з боку Дмитрівського монастиря, проїхав, мабуть, вулицею, що йшла вздовж південної огорожі Ярославового двору, і під'їхав до воріт Федорівського монастиря з півночі, з боку Великого двору Ярослава.

Із розглянутої літописної розповіді видно, що Ігорю Ольговичу пощастило втекти від юрби і сховатися у князівському Мстиславовому дворі. Та все ж таки кияни зламали ворота цього двору і біля Кожухових сіней вбили Ігоря Ольговича. Потім труп волокли на Бабин Торжок біля Десятинної церкви. По тексту Лаврентіївського літопису на Бабиному Торжку трапився чоловік з возом, на якому тіло Ігоря Ольговича було завезене на Поділ на торговище⁴.

З нарисованої літописом картини можна встановити місцезнаходження Мстиславового князівського двору в місті Володимира. Цей двір знаходився на захід від Федорівського монастиря, від якого його відділяла дорога, що йшла від Софійських воріт на Ярославів двір. Із літописної розповіді видно, що Мстиславів двір і садиба Федорівського монастиря були оточені огорожею з дерев'яними воротами. Західна та південна межі Мстиславового двору стикались з лінією оборони міста Володимира. Східна сторона Мстиславового двору прилягала до вулиці. Північна межа цього двору точно визначається по залишках кам'яного палацу, розкопаного С. П. Вельміним у 1914 р. на Десятинному провулку сучасного Києва⁵. Цілком ясно, що входи у даний палац були з внутрішнього боку двору. Північний фасад палацу виходив на Бабин Торжок. Таким чином, Мстиславів двір займав територію сучасного двора київського головного телеграфу (буд. № 10 по Володимирській вулиці).

Ідучи за літописною розповіддю про смерть Ігоря Ольговича в 1147 р., ми встановлюємо місцезположення Федорівського монастиря, що знаходився на схід від Мстиславового двору і на північний схід від Софійських воріт.

Крім того, для вияснення території Федорівського монастиря мають значення виявлені в 1847 р. залишки собору Федорівського монастиря, збудованого князем Мстиславом Володимировичем в 1129 р.⁶ Ці залишки були в 1847 р. частково розкопані Ставровським в глибині садиби Королькова (вул. Володимирська, № 7-9)⁷.

¹ В. Г. Ляскоронский, Судьба одной археологической находки, СПб, 1913; Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII в., М.—Л., 1954, стор. 105, № 65.

² ОАК за 1913—1915 гг., стор. 169, рис. 240.

³ Летопись по Ипатскому списку, стор. 245—250.

⁴ Полное собрание древнерусских летописей, т. I, СПб, 1907, стор. 139.

⁵ ОАК за 1913—1915 гг., стор. 169, рис. 240.

⁶ Летопись по Ипатскому списку, стор. 211.

⁷ Отчет о действиях временного комитета изыскания древностей в Киеве, ЖМНП, ч. XXI, отделение III, стор. 66—71; Н. В. Закревский, Описание Киева, т. I, М., 1868, стор. 224, 225.

До території Федорівського монастиря, можна думати, належать напівземлянкові житла, розкопані М. К. Каргером в 1946 р. у дворі будинку № 4 по Великій Житомирській вулиці¹, і великий комплекс напівземлянкових жител, досліджений під час розкопок, проведених Інститутом археології АН УРСР в 1955 р. у садибі № 7-9 по Володимирській вулиці².

Андріївський (Янчин) монастир, собор якого збудовано в 1086 р. Всеволодом Ярославичем³, шукали на тій території, де в дійсності знаходився Великий двір Ярослава⁴. Однак на тому місці серед княжого двору, де відбувались кінні змагання, наявність жіночого монастиря була зовсім неймовірна. Єдино можливим місцем, де міг знаходитись Янчин монастир, був південно-східний куток міста Володимира, тобто територія на схід від Федорівського монастиря і на південь від Великого Ярославового двору, між Федорівським монастирем і лінією оборони південно-східної частини міста Володимира.

Слід відмітити, що архітектурні форми собору Андріївського (Янчинного) монастиря можна відтворити на підставі малюнків XVII ст.⁵. Руїни цього храму, що збереглись до закомар, але без склепінь, простояли до половини XVII ст. Їх помилково вважали руїнами собору Федорівського монастиря⁶.

Попередні автори по-різному і неточно визначали місцеположення Бабиного Торжка⁷, тепер же воно встановлюється з достатньою ясністю. Вияснення розташування Ярославового двору, Федорівського монастиря та Мстиславового двору дозволяє визначити і місцеположення Бабиного Торжка. Головна його частина містилась між північно-східною стіною кам'яного палацу Мстиславового двору і західним фасадом Десятинної церкви, яка стояла на Бабиному Торжку, але поза Ярославовим двором, хоч і в безпосередній близькості від його західної огорожі. Вся територія Бабиного Торжка не перевищувала 1 га.

Цілком зрозумілим є розміщення головної частини Бабиного Торжка перед головним західним входом в Десятинну церкву. З північно-західного боку від Бабиного Торжка до нього прилягали чотири боярські двори і один церковний Деместників двір (священнослужителів Десятинної церкви). Із розташування Бабиного Торжка видно, що вхід до нього знаходився з південно-східного його боку, між південним краєм великого кам'яного палацу (гридницею) Ярославового двору і кам'яним палацом Мстиславового двору (рис. 1).

Літописець XI ст. в тексті, присвяченому розповіді про події 945 р., вказав, де знаходились в його час чотири боярські двори в місті Володимира. Він прямо говорить, що в стародавньому місті-фортеці (мається на увазі маленька доволодимирова фортеця), там, де в 945 р. знаходився один з княжих дворів, в кінці XI — на початку XII ст. були розташовані чотири боярські двори: Чудін, Воротиславль, Гордятін і Никифорів⁸.

¹ М. К. Каргер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, стор. 167—181.

² В. К. Гончаров, Археологичні розкопки в Києві 1955 р., Археологія, т. X, 1957.

³ Летопись по Ипатскому списку, стор. 144.

⁴ Н. В. Закревский, Описание Киева, М., 1868, т. I, стор. 189, т. II, стор. 922; Атлас до «Описания Киева Н. В. Закревского», лист другий, № 35.

⁵ Я. И. Смирнов, Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в., Труды ХИИ АС, т. II, М., 1908, табл. VII, 2, табл. VIII, 1, 2.

⁶ С. Т. Голубев, О древнейшем плане г. Киева 1638 г., Чтения в ист. об-ве Нестора-Летописца, 1898, кн. 12, отдел II, стор. 96, № 50; Н. И. Петров, Историко-топографические очерки древнего Киева, К., 1897. Про архітектурні форми Андріївського собору 1086 р. готується спеціальна робота В. А. Богусевича.

⁷ Н. В. Закревский, Описание Киева, М., 1868, т. I, стор. 200, т. II, стор. 922; Атлас до «Описания Киева Н. В. Закревского», лист другий, № 39; О. М. Тихонович, М. М. Ткаченко, Древний «Київ-град», Архітектурні пам'ятники, К., 1950, стор. 10, рис. 3.

⁸ Повесть временных лет, ч. I, стор. 40.

Таким чином, в згаданий час ці боярські двори займали західну частину міста Володимира, прилягали до Бабиного Торжка і безпосередньо межували з Десятинною церквою (рис. 1). Які зміни сталися з цими боярськими дворами в XII та на початку XIII ст., лишається невідомим.

Слід відмітити, що саме ці ділянки міста Володимира, значну частину яких на початку XX ст. займала садиба лікаря Петровського, а тепер — Київського історичного музею, були найбільш систематично досліджені — в 1907¹, 1908, 1909, 1910, 1911, 1936, 1937, 1948, 1949 рр. Таким чином, можна думати, що на території міста Володимира в XI—XIII ст. знаходились 9 великих феодальних дворів: 2 князівські (Ярославів та Мстиславів двори), 4 боярські, 3 церковні [Андріївський (Янчин) та Федорівський монастирі, а також двір священнослужителів Десятинної церкви (Деместників)] і одна громадська площа — Бабин Торжок.

Крім того, на території міста Володимира, очевидно, пролягало кілька доріг, які вели до головних кріпосних воріт і проходили вздовж огорож дворів. Можна припустити, що з Софійських воріт йшла важлива вулиця на Ярославів двір. Ця вулиця відділяла Мстиславів двір від Федорівського монастиря². З північного заходу до неї прилягав Бабин Торжок. Можна також припустити, що від цієї вулиці в східному напрямку, вздовж південної огорожі Ярославового двору пролягала друга вулиця, що вела до східних воріт фортеці Володимира³. На схід від цих воріт знаходилась садиба Дмитрівського монастиря (раніш він вважався Михайлівським Золотоверхим). Цілком можливо, що між Андріївським та Федорівським монастирями також проходила вулиця.

Великі феодальні двори, що були в місті Володимира, характеризуються не тільки залишками кам'яних палаців та церков. Археологічні розкопки на них виявили групи напівземлянкових жител ремісників. Нам здається, що ці житла і господарські приміщення входили до складу зазначених феодальних дворів. Відомо, що у великих феодальних дворах мешкало багато слуг та ремісників.

Археологічні розкопки і спостереження, проведені на різних ділянках міста Володимира, конкретизують складну картину життя та господарської діяльності вказаних феодальних дворів у XI—XIII ст.

Розкопки В. В. Хвойка 1907—1908 рр. в садибі лікаря Петровського, на місці, стародавніх боярських дворів XI—XIII ст., виявили залишки ювелірного, кісткообробного та складувного виробництва.

На ділянці міста Володимира поблизу Софійських воріт, яку можна пов'язувати з садибою Федорівського монастиря, було виявлено сліди ковальської справи. В західній частині садиби Федорівського монастиря під час розкопок 1955 р. на площі близько 1000 м² було досліджено компактно розташовану групу напівземлянок, господарських ям та виробничих печей.

З територією Деместникового двору пов'язуються виявлені тут сліди ювелірної справи початку XIII ст.

Знайдена на території міста Володимира значна частина (22) кладів ювелірних дорогоцінностей XII—XIII ст.⁴ свідчить про страшний розгром, якого зазнали великі феодальні двори в місті Володимира. Можна вважати, що більшість цих кладів була закопана на феодальних дворах під час облоги Києва татарами в 1240 р.

¹ В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Поднепровья, К., 1913; М. К. Кернер, Археологические исследования древнего Киева, К., 1950; його ж, Розкопки на садибі Київського історичного музею, АП, т. III, 1952.

² Летопись по Ипатскому списку, стор. 247, 248.

³ Там же.

⁴ Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв., М., 1954, стор. 105—113, № 65—85, 22-й клад знайдено в 1955 р. під час розкопок по Володимирській вулиці, № 7-9.

Тоді ж були зруйновані Десятинна церква та кам'яні палаци біля неї, що були останнім оборонним рубежем захисників Києва.

Зіставлення писаних джерел і археологічних пам'яток дозволяє не тільки встановити характер розташування та забудови великих феодальних дворів у київському дитинці — місті Володимира, а й пов'язати з ними багато історичних подій.

Соціальна структура міста Володимира в Києві XI—XIII ст. знаходить собі повну аналогію в побудові стародавніх дитинців російських, польських і чеських міст: Чернігова, Переяслава, Володимира на Клязьмі, Новгороду Великого, Путивля, Гнезна, Праги. В дитинцях цих міст також знаходились великі феодальні двори, здебільшого князівські і церковні.

В. А. БОГУСЕВИЧ

О ФЕОДАЛЬНЫХ ДВОРАХ КИЕВА XI—XIII вв.

Резюме

Археологические памятники в сочетании с письменными источниками позволили сделать определенные выводы о социально-топографической структуре территории киевского княжеского замка — города Владимира, в котором находились крупные княжеские, церковные и боярские дворы.

Самым крупным из них был княжеский Великий Ярослав двор. Его местоположение и размеры определяются на основании летописных текстов и архитектурных памятников. Великий Ярослав двор занимал северо-восточную часть города Владимира и имел площадь более 4 га (300 × 150 м).

Второй княжеский двор, носивший название Мстиславова, находился в юго-западной части города Владимира и был отделен улицей от располагавшегося восточнее Федоровского монастыря.

Андреевский монастырь находился восточнее Федоровского в юго-восточном углу города Владимира.

Небольшая общественная площадь — Бабин Торжок — помещалась между западным фасадом Десятинной церкви и северо-восточной стеной каменного дворца Мстиславова двора. Десятинная церковь не входила в состав Ярославова двора, а примыкала с востока к Бабиному Торжку.

К северо-западу от Бабиного Торжка и Десятинной церкви на месте довлاديمировой крепости находились, по данным летописи, 4 боярских двора: Чудин, Воротиславль, Гордятин и Никифоров. Между этими дворами и Мстиславовым двором помещался Деместников двор, принадлежавший священнослужителям Десятинной церкви.

Открытые раскопками группы полуземляночных жилищ находились внутри крупных феодальных дворов города Владимира. В этих полуземлянках обнаружены следы железообрабатывающего, ювелирного, костерезного производств, в которых были заняты зависимые от феодалов ремесленники.

Таким образом, на территории города Владимира в XI—XIII вв. находились 9 крупных феодальных дворов: 2 княжеских, 4 боярских, 3 церковных двора и одна общественная площадь — Бабин Торжок.

Структура города Владимира в Киеве находит себе аналогии в устройстве дитинцев древних русских, польских и чешских городов: Чернігова, Переяслава, Володимира на Клязьме, Новгороду Великого, Гнезно, Праги.